

MAHALLIY BUDJETNING IQTISODIY MOHIYATI VA BUDJET TIZIMIDAGI O'RNI

Ilmiy rahbar: Umarov Ilhomjon Yuldashevich

Andijon davlat texnika instituti

"Menejment" kafedrası mudiri, professor,

Ubaydullayev Ziyodullo Habibullo o'g'li

Andijon davlat texnika instituti

"Moliya va moliyaviy texnologiyalar" yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy budjetlarning iqtisodiy mohiyati, ularning davlat moliya tizimidagi ahamiyati hamda budjet tizimidagi o'rni yoritilgan. Mahalliy budjetlarning hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi roli, mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy mustaqilligini ta'minlashdagi vazifalari va budjet mablag'laridan samarali foydalanish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mahalliy budjet, budjet tizimi, budjet daromadlari, budjet xarajatlari, mahalliy moliya, fiskal siyosat, budjetlararo munosabatlar.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy va ijtimoiy funksiyalarini samarali amalga oshirishda budjet tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Budjet tizimining ajralmas tarkibiy qismi hisoblangan mahalliy budjetlar hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, aholiga davlat xizmatlarini ko'rsatish hamda mahalliy infratuzilmani moliyalashtirishda asosiy moliyaviy manba vazifasini bajaradi. Mahalliy budjetlarning iqtisodiy mohiyati davlat va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida markazlashtirilgan pul mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimini ifodalaydi [1].

Mahalliy budjet iqtisodiy kategoriya sifatida hududiy darajada yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning ma'lum qismini qayta taqsimlash orqali shakllanadi. Ushbu jarayon davlatning fiskal siyosati doirasida amalga oshirilib, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, demografik holati va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Mahalliy budjetlar orqali ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, sport, kommunal xo'jalik, yo'l infratuzilmasi va boshqa ijtimoiy xizmatlar moliyalashtiriladi. Shu sababli mahalliy budjetlar aholining turmush darajasini yaxshilash va hududlar rivojlanishini ta'minlashning muhim moliyaviy vositasi hisoblanadi.

Davlat moliya tizimida mahalliy budjetlarning ahamiyati juda katta. Avvalo, ular davlat budjetining quyi bo'g'ini sifatida hududlarda davlat siyosatini amalga oshirish imkonini yaratadi [2]. Markaziy budjet orqali ishlab chiqilgan strategik dasturlar va ijtimoiy loyihalar ko'p hollarda aynan mahalliy budjetlar vositasida amalga oshiriladi.

Mahalliy budjetlarning mavjudligi hududlarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlashga, mahalliy muammolarni tezkor hal etishga va mahalliy boshqaruv organlarining mas'uliyatini oshirishga xizmat qiladi. Mahalliy budjetlarning iqtisodiy mohiyatini ochib berishda ularning asosiy funksiyalariga alohida e'tibor qaratish lozim. Birinchi navbatda, taqsimlash funksiyasi orqali hududlarda yaratilgan iqtisodiy resurslarning ma'lum qismi ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida qayta taqsimlanadi. Ikkinchidan, nazorat funksiyasi orqali budjet mablag'larining maqsadli va samarali sarflanishi ustidan monitoring olib boriladi. Uchinchidan, rag'batlantirish funksiyasi hududlarda investitsion faollikni oshirish, tadbirkorlikni rivojlantirish va yangi ish o'rinlarini yaratishni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Mahalliy budjet daromadlari turli manbalar hisobidan shakllanadi. Ularning asosiy qismini mahalliy soliqlar va yig'imlar, ayrim umumdavlat soliqlaridan ajratmalar, davlat transfertlari hamda boshqa tushumlar tashkil etadi [3]. Soliq tushumlari mahalliy budjetlarning eng muhim daromad manbasi bo'lib, hudud iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga bevosita bog'liq hisoblanadi. Hududda sanoat, xizmat ko'rsatish va tadbirkorlik faoliyati qanchalik rivojlangan bo'lsa, budjet daromadlari ham shunchalik yuqori bo'ladi. Shu jihatdan mahalliy budjetlar hudud iqtisodiyotini rivojlantirishdan manfaatdor bo'ladi. Mahalliy budjet xarajatlari esa asosan ijtimoiy sohani moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Xususan, maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari, sog'liqni saqlash muassasalari, madaniyat markazlari, sport inshootlari va kommunal xizmatlar faoliyatini moliyalashtirish mahalliy budjetlar zimmasiga yuklatilgan. Bundan tashqari, hududiy infratuzilmani rivojlantirish, obodonlashtirish ishlari, ekologik loyihalar hamda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlari uchun ham budjet mablag'lari ajratiladi.

Budjet tizimida mahalliy budjetlar markaziy budjet bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritadi [4]. Budjetlararo munosabatlar orqali hududlar o'rtasidagi iqtisodiy nomutanosibliklarni yumshatish va moliyaviy tenglikni ta'minlash maqsadida transfertlar, subsidiyalar va subvensiyalar ajratiladi. Bu mexanizm iqtisodiy salohiyati past hududlarni qo'llab-quvvatlash hamda barcha hududlarda minimal ijtimoiy standartlarni ta'minlash imkonini beradi. Natijada mamlakatning barcha hududlarida aholiga bir xil darajada davlat xizmatlarini ko'rsatish uchun zarur moliyaviy sharoit yaratiladi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, mahalliy budjetlarga qo'shimcha daromad manbalarini biriktirish, hududlarda budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish va ochiqlikni ta'minlash bo'yicha qator chora-tadbirlar joriy etildi. "Fuqarolar budjeti" tizimining yo'lga qo'yilishi natijasida aholi budjet mablag'larini taqsimlash jarayonida faol ishtirok etish

imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu esa budget mablag'larining manzilli va samarali sarflanishiga xizmat qilmoqda.

Raqamli texnologiyalarning joriy etilishi ham mahalliy budgetlarni boshqarish samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lmoqda. Elektron budget tizimlari orqali daromadlar va xarajatlar monitoringi real vaqt rejimida amalga oshirilmoqda, bu esa moliyaviy nazoratni kuchaytirish va budget mablag'laridan foydalanishda shaffoflikni ta'minlash imkonini bermoqda. Natijada budget intizomi mustahkamlanib, moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi oshmoqda.

Mahalliy budgetlar samaradorligini oshirish va hududlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash bugungi kunda davlat moliya siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [5]. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, markazlashmagan moliyaviy boshqaruv tizimiga ega davlatlarda hududlarning iqtisodiy faolligi va budget daromadlari o'sish sur'atlari nisbatan yuqori bo'ladi. Shu sababli mahalliy budgetlarning daromad bazasini mustahkamlash va xarajatlar samaradorligini oshirish bo'yicha kompleks choralarni amalga oshirish zarur. Avvalo, mahalliy budgetlarning o'z daromadlari ulushini oshirish maqsadga muvofiqdir. Amaliyotda mahalliy budget daromadlarining kamida 60–70 foizi hududning o'z manbalari hisobidan shakllanishi moliyaviy mustaqillikning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Buning uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari sonini ko'paytirish, yangi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish hamda xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlantirish zarur. Masalan, hududda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlari sonining 10 foizga ortishi budget tushumlarining o'rtacha 5–7 foizga ko'payishiga xizmat qilishi mumkin. Mahalliy budget mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida xarajatlarni natijadorlik asosida rejalashtirish tizimini keng joriy etish lozim. Bunda har bir budget dasturi bo'yicha aniq ko'rsatkichlar belgilanishi va mablag'larning maqsadli sarflanishi baholab borilishi kerak. Xalqaro tajribada natijadorlikka asoslangan budgetlashtirish tizimi joriy etilgan hududlarda xarajatlar samaradorligi 15–20 foizgacha oshganligi kuzatilgan. Shu sababli mahalliy budget xarajatlarini shakllantirishda iqtisodiy va ijtimoiy natijalarni hisobga olish zarur.

Hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish maqsadida budget mablag'larining ma'lum qismini investitsion loyihalarga yo'naltirish tavsiya etiladi [6]. Xususan, budget xarajatlarning kamida 20–25 foizini infratuzilma, ishlab chiqarish va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishga yo'naltirish hudud iqtisodiyotining uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi. Yo'l, elektr tarmoqlari, ichimlik suvi va kommunal xizmatlar sifatining yaxshilanishi natijasida yangi investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlari kengayadi. Mahalliy budgetlar samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Elektron budget tizimlari joriy etilishi natijasida budget mablag'lari harakati ustidan nazorat kuchayadi va ortiqcha

xarajatlar kamayadi. Ayrim davlatlar tajribasida raqamli budjet boshqaruvi orqali ma'muriy xarajatlarni 10–15 foizgacha qisqartirishga erishilgan. Shu bois barcha mahalliy moliya organlarida zamonaviy axborot tizimlarini keng joriy etish maqsadga muvofiqdir. Mahalliy budjetlarning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Budjet mablag'larining kamida 5 foizini aholi tashabbuslari asosida moliyalashtirish amaliyotini kengaytirish fuqarolarning budjet jarayonlaridagi ishtirokini kuchaytiradi. Fuqarolar tomonidan taklif etilgan loyihalarni moliyalashtirish natijasida mablag'larning manzilliligi va ijtimoiy samarasi oshadi. Bundan tashqari, budjet ma'lumotlarini ochiq platformalarda muntazam e'lon qilish jamoatchilik nazoratining kuchayishiga xizmat qiladi.

Hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni qisqartirish uchun budjetlararo transfertlar tizimini takomillashtirish lozim. Kam rivojlangan hududlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida ajratiladigan mablag'lar aholi soni, hududning iqtisodiy salohiyati va infratuzilma holati asosida taqsimlanishi kerak. Natijada iqtisodiy rivojlanish darajasi past bo'lgan hududlarda ham ijtimoiy xizmatlar sifati yaxshilanadi va budjet barqarorligi ta'minlanadi.

Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga yo'naltirilayotgan budjet mablag'lari ulushini oshirish ham hududlarning uzoq muddatli rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda inson kapitaliga yo'naltirilgan xarajatlarning umumiy budjet xarajatlaridagi ulushi 40–50 foiz atrofida bo'lishi tavsiya etiladi. Mazkur yo'nalishlarga investitsiyalar kiritish mehnat unumdorligini oshirish, bandlikni ta'minlash va aholi turmush sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida mahalliy budjet mablag'larining ma'lum qismini "yashil iqtisodiyot" loyihalariga yo'naltirish tavsiya etiladi. Xususan, energiya tejankor texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va chiqindilarni qayta ishlash loyihalarini moliyalashtirish uzoq muddatda xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Budjet mablag'larining kamida 3-5 foizini ekologik loyihalarga yo'naltirish hududlarning ekologik xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mahalliy moliya organlari xodimlarining malakasini oshirish ham budjet samaradorligining muhim omillaridan biridir. Har yili moliya tizimi xodimlarining kamida 20–30 foizini qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslariga jalb qilish zamonaviy budjet boshqaruvi mexanizmlarini amaliyotga samarali joriy etish imkonini beradi. Natijada budjet mablag'larini rejalashtirish va ulardan foydalanish sifati sezilarli darajada yaxshilanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mahalliy budjetlar hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash, aholi farovonligini oshirish va davlat moliya siyosatini joylarda samarali amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Mahalliy budjetlarning daromad bazasini mustahkamlash, budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish, raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish hamda

jamoatchilik nazoratini kuchaytirish hududlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, budget mablag'larini infratuzilma, inson kapitali va ekologik loyihalarga yo'naltirish orqali hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga erishish mumkin. Natijada mahalliy budgetlar nafaqat hududiy boshqaruvning moliyaviy asosi, balki mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti va aholi turmush sifatini yaxshilashning muhim omiliga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Malikov T. Byudjet-soliq siyosati. O'quv qo'llanma. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2019 y. – 376 bet.
2. G'aybullayev O., O'roqov U. O'zbekiston Respublikasida byudjet tizimi va jarayoni. O'quv qo'llanma. – T.: “Baktriya press”, 2016. – 168 b.
3. Nurmuxamedova B., Kabirova N. “Moliya”, O'quv qo'llanma. T.: “Iqtisod-moliya”, 2017. 224 b.
4. Nurmuxamedova B.I. Davlat byudjeti. O'quv qo'llanma. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2018. – 576 b.
5. Po'latov D.X, Nurmuxamedova B.I. G'aznachilik. Darslik. – T.: “Sano-standart”, 2014. – 272 b.
6. Mehmonov S., Karimova Z., Tursunov A. Byudjet tizimi. Darslik. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2018 y. – 544 bet.